
УДК 821.162.1(477.83) «20»

Марія Мацькович
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОГРАНИЧНА СВІДОМІСТЬ АНДЖЕЯ КУСЬНЕВИЧА

У статті розглянуто вплив автобіографічного досвіду у суспільно-політичному контексті на творчість письменника.

Ключові слова: біографізм, повоєнна література, пограниччя, Креси.

Artykuł porusza problem wpływu doświadczenia autobiograficznego w kontekście społeczno-politycznym na twórczość pisarza.

Słowa kluczowe: biografizm, literatura powojenna, pogranicze, Kresy.

The article deals with the impact of autobiographical experience in social and political context of the writer's work.

Keywords: biohrafizm, post-war literature, frontier, Cresy.

У польській прозі ХХ століття творчість Анджея Кусьневича займає важливе місце. Визначальною вона є насамперед з погляду на низку беззаперечних вартостей, зокрема вміння поєднувати вразливість на форми і барви речей, що властиве реалістам, із ліризмом та настроєвістю, захоплення відмінністю психологічних структур «вигнаного покоління», простеження душевних мук людей, юність та дитинство яких припало на час Першої та Другої світових воєн і, які вже не можуть визволитися від набутого розчарування та жалю за втраченим щасливим минулим. Польський письменник є представником тієї течії в літературі, яку деякі критики називають «літературою пограниччя», «кресів» чи «східних кордонів». Незважаючи на невеликий доробок автора, а це дві поетичні збірки та кілька прозових творів, творчість письменника стала несподіваним відкриттям для всього літературного світу. Немає однозначної думки про його внесок до сучасної польської літератури, та мусимо зазначити, що власне у його повістях «галицького циклу» для сучасного читача відкривається весь колорит українсько-польського пограниччя. Досліджувати його творчість варто за допомогою регіонально-географічного та біографічного методів, які вводять твори письменника у відповідні історичні, політичні чи психологічні контексти та допомагають виявити дію ідеологічних та мистецьких тенденцій на їхню форму, допомагають зрозуміти їхню генезу, план вираження та змісту. Зрозуміти творчість А. Кусьневича неможливо без представлення феномену українсько-польського пограниччя. Ця культурна формація вирізнялася своєю неоднорідністю, багатонаціональністю, а також різномірністю віросповідань та культурних традицій. Саме таким синкретичним виявом ці території вирізнялися на фоні інших прикордонних земель Речі Посполитої, наприклад, на Півдні чи Заході цієї держави.

Історичний контекст, механізми функціонування терміну «українсько-польське пограниччя», зміну його значення досліджували зарубіжні та українські науковці, серед яких: Б. Гадачек, Й. Кольбушевський, Е. Касперські, Е. Чаплеевіч, С. Уліаш, М. Яньон, Р. Мних, А. Вольдан, П. Вінчер, Г. Рітц, Г.-К. Трепте, І. Фрід, Р. Радишевський, О. Сухомлинов, О. Веретюк, Т. Довжок, М. Брацка, Я. Ясній та ін. Варто наголо-

сити, що у середовищі польських та українських учених, які досліджують «літературу пограниччя», ведеться інтенсивна полеміка, що свідчить про неординарність цього явища та відсутність спільної думки щодо його оцінки.

Метою цієї наукової розвідки стало бажання розкрити значення творчості А. Кусьневича для розуміння багатокультурного простору Галичини початку ХХ століття.

Тематика і мова «східного пограниччя» чи «південно-східних кресів» протягом останніх століть були одним із найважливіших складових польської літератури. Розуміння поняття пограниччя радикально змінили умови Другої світової війни. Передусім ці землі були відділені східним кордоном між Польщею та Україною, а мешканці, переважно поляки, були змушені оселитися на інших віддалених територіях. Ці події голосно заявили про себе в літературі тільки після 1956 року, а дискусії тривають ще й сьогодні. Повоєнний період є останнім, у якому тематика і мова «східних кресів» автентично увійшли до літературних творів. Невідворотні політичні зміни спричинили те, що «кресова» проблематика залишилася виключно в пам'яті письменників, які намагалися донести до сучасного читача їхню красу, а також біль втрати. Мабуть, ніхто, хто сам цього не відчув, не зміг би передати всю складність суспільно-політичних чи психологічних, стосунків, звичаї її мешканців, красу, своєрідність і неповторність цього світу людей, краєвиди та мову, якою вони розмовляли.

Мотив пограниччя чи кресів відомий літературознавцям, починаючи від епохи романтизму і до сучасної літератури. Звичайно, у кожному з цих періодів він відіграв свою функцію. Усі дослідники схиляються до думки про широке та багатозначне поняття «пограниччя». Своє значення цей термін має у літературознавстві, політології, історії, культурології, соціології чи психології. Більшість дослідників погоджуються із визначенням терміна, яке подає «географічний словник» із 1883 року, що це «власна назва східних земель колишньої Речі Посполитої, а саме значення цього терміна формувалося протягом кількох століть» [13, с. 9]. У сучасному літературознавстві існує кілька визначень цього поняття. С. Ульяш наголошує, що «істинно справжнє розуміння проблематики пограниччя неможливе без широкого інтердисциплінарного дослідження» [13, с. 9]. Тому творчість Анджея Кусьневича розглядати мемо саме з урахуванням географічного, соціального, психологічного, історично-політичного та культурологічного сенсів.

Простір пограниччя надзвичайно складний. Цієї складності він набуває при неминучому зіткненні націй, культури та релігії. До цього додається також мовна різниця. Остання ж, у свою чергу, веде до людської толерантності серед спільнот, які проживали на цих територіях, та до виникнення спільного діалекту, «балаку», яким користувалися мешканці пограниччя. Взаємне проникнення культури було властиве багатонаціональній державі, якою була Річ Посполита чи Австро-Угорська імперія, до яких належали землі українсько-польського пограниччя.

Варто також згадати про постійне підкреслювання чеснот поляків у зіставленні з іншими національностями, які проживали поряд на цих територіях. Національна ідентичність з'являється у героїв повістей разом із протиставленням себе до «інших» етнічних груп населення: поляки — євреї, поляки — українці, поляки — німці. Цей факт ставав особливо значущим у період дорослішання героїв. У час дитинства представники різних національностей не відчувають етнічних відмінностей. Мешканці цих територій не прив'язуються до держави в цілому — їхньою основною цінністю стає «мала або приватна батьківщина» [11, с. 348]. Це села і містечка пограниччя, які у

прозовому виявленні стають формою пам'яті, виявом історичних процесів та культури. Згадувані краєвиди, дім, деталі побуту, родинні зв'язки, людські взаємини несли інформацію про територію пограниччя. Історичний час накладається на географію місцевості й надає глибокого прихованого значення «малій батьківщині». Таке повернення до місця, в якому все розпочалося, дає зрозуміти приховані людські комплекси, а також показати, що є найціннішим у людському існуванні.

О. Сухомлинов у своїй монографії вказує на «джерело розбіжностей <...> у візії території пограниччя та принципи його функціонування в мистецтві. <...> Для одних, що мусили залишити вітчизну, Україна стала минулим і функціонувала на рівні спогадів, а для інших залишалася актуальною, живою дійсністю, що еволюціонувала разом зі свідомістю письменників» [3, с. 41]. Отже, це не тільки місця пам'яті чи історичний простір. Людські взаємини, їх вади, територіальні, етнічні, культурологічні різниці поміщаються в художній твір, де проявляються у психологічних концепціях вираження стану свідомості, типу вразливості, характеру уявлень. Свідомість мешканців пограниччя націлена на пошук реальності, «очищеної впливом часу».

У міжвоєнному двадцятилітті у польській літературі утворилася певна когорта письменників, яких згодом почали відносити до літератури пограниччя. Їх твори об'єднувала спільна тематика — опис країни, яка вже фактично не існує і живе лише в людській пам'яті. Погранична свідомість стала знаряддям опису і мислення. «Значення цього поняття не є вже географічно-просторовим, стосується не стільки речей, як їх вартостей, як у М. Пруста» [13, с. 14].

Для цілісного аналізу творчості Анджея Кусьневича та літератури пограниччя в цілому, необхідно відшукати під маскою літературного слова, пройнятого ностальгією, терпінням, патріотизмом та сумом, також елемент домінації, стереотипу та підпорядкування, що можна знайти в наукових розвідках деяких польських науковців (наприклад, Кольбушевський, Домбровський). Вважаємо, що літературу пограниччя потрібно перечитати по-новому, звертаючи увагу на сприйняття тематики пограниччя, беручи до уваги сторону не тільки поляків, а й українців чи євреїв. Важливо розглядати категорію стереотипу не тільки в сенсі спрощеного образу Іншого як чужого, але і його (стереотипу) «пізнавальних особливостей, сягати до категорії психоаналізу, брати до уваги тези, що стосуються вартостей пограниччя, відображення» [5, с. 9].

На нашу думку, образи українсько-польського культурного пограниччя, присутні у польській літературі 50–80-х років ХХ століття, виконують компенсаційну функцію щодо оточуючої реальності.

Перша поетична збірка А. Кусьневича «Слова про ненависть» (1956) не принесла слави авторові, але на неї звернули увагу відомі вже на той час критики польської літератури В. Мацьонг, А. Ф'ют, К. Вика. Автор порушує питання, про які писали останні двісті років, характеризуючи польсько-українські взаємини. У цих віршах-поемах була вміщена емоційна необхідність незаангажованого, безстороннього погляду на польсько-українські взаємини, які до цього часу, на думку письменника, «сильно спрощувались і, звичайно, завжди при цьому зберігався полоноцентричний вимір. «Слова про ненависть» були спробою вирватись із мовчанки у нашій літературі в стосунку до неправдиво висвітлюваних польсько-українських відносин» [9, с. 48].

Ян Блонський назвав Анджея Кусьневича «особливим письменником» [4]. На думку дослідника, письменник шукав ситуації та події, де могла проявитися його відмінність та особливе світосприйняття дійсності й минулого. Ця характеристика несе

в собі певні амбівалентні почуття та характеристики, пов'язані з творчістю автора, а також безпорадність літературознавців, що вже понад п'ятдесят років шукають відповідного місця для письменника. Письменство Кусьневича не вписується в основні літературні течії, є відірваним, суперечливим, оригінальним. У його творах відчувається життєвий досвід, розчарування, нашарування нейтральних та негативних емоцій, невизначеність.

Однією з основних цінностей пограничної свідомості автора є його відкритість на Іншого і одночасна відірваність та непогодження з реальним станом речей. Його спорідненість із Галичиною, де він народився та провів дитинство і юність, увібрав у себе колорит полько-українського культурного простору — допомогли реально оцінити справжній стан речей на цих землях. Твори Кусьневича мають одну схожість — універсалізм, який черпається з культурного значення цих земель. Галицькі села та містечка, змальовані у прозі письменника, створюють замкнуте коло «малої батьківщини». В середині цього кола простежується «універсальний ключ-код», доступний винятково вихідцям зі зниклої держави. Носієм зниклого світу є кожен герой А. Кусьневича. У повістях із галицькою тематикою автор застосовує згаданий код для порозуміння «у новій повоєнній дійсності, ключовими ж знаками залишаються впізнавані топоніми, що формують знаковий та «значущий» хронотоп пограниччя» [1, с. 288].

Події повістей відбуваються в реальних місцях. Їх можна відшукати не тільки на картах Австро-Угорської імперії, а й сучасної України. Містечка, села, імена людей автор називає з особливою тугою, закарбувавши їх у власній пам'яті та на сторінках повістей, рятуючи зниклий світ від забуття. Постійне пригадування подій і повернення до часу дитинства та юності перетворюється у Кусьневича на літературний прийом. При цьому він наголошує, що це вроджена потреба людини. У своїй «Історії літератури», коментуючи власну літературну діяльність, письменник цитує Ярослава Івашкевича: «Протягом свого життя поет пише лише одну й ту саму поему — поему захоплення світом, який оточував його між дитинством та юністю» [8, с. 181].

«Андржей Кусьневич є одним із тих письменників, яких я вважаю показовими, щоб продемонструвати розумовий процес, який полягає у заміні реального світу, сірого, вульгарного, одноманітного і небажаного, на інший світ, який є продуктом змішування спогадів і уяви, світ складний, але повний вітальності й контрастів, які надають йому кольору й смаку, одне слово — чудовий мультикультуральний світ» [2, с. 75].

Тема міжнаціонального співіснування в українсько-польському культурному пограниччі є однією з основних у повістях Кусьневича. Водночас автор протиставляє цьому міфіві незрілого, невизначеного героя, що народився на пограниччі культур і не зумів себе відшукати у новій оточуючій реальності.

Різносторонність проблематики повістей А. Кусьневича неодноразово змушувала дослідників його творчості шукати певні шляхи категорій інтерпретації, які б давали їй цілісне відображення. На сторінках повістей яскраво видніються теми, важливі у ХХ столітті та актуальні сьогодні, — неоднозначність історії, значимість людини, суспільні та етнічні конфлікти поколінь, механізми дії та причини популярності різноманітних ідеологій. Таке теоретичне, порівняльно-історичне й типологічне дослідження біографічних елементів творчості письменника у міжлітературному просторі на зламі століть збагачує українське літературознавство знаннями про традиційне й

новаторське в літературі, про особливості сприйняття європейського та культурного процесу.

Важливу і невід'ємну роль у «літературі пограниччя» відіграють саме біографічні моменти письменника. Тематика зниклого світу часів дитинства переростає у важливу для сучасників європейської літератури «тему пам'яті та ностальгії» [14]. Однак постійне згадування в повістях моментів із власної біографії не веде до егоцентризму. Автобіографія піддана такій об'єктивізації, виражає відчуття всього покоління. У дослідженнях Болеслава Гадачека можна відшукати думки про роль «кресових автобіографізмів» у творчості письменників пограниччя. Науковець вважає, що походження письменників із території Кресів і вимушене залишення цієї «малої Вітчизни» — це два основні рушійні фактори, які впливали на їхню творчість. Він також підкреслює, що творці пограниччя через власні біографії найкраще показували світ Кресів, його історію, красу та особливість культури, тому тільки через біографії її творців можна інтерпретувати їх повісті.

«Фактичний та видозмінений автобіографізм формує основні течії та тенденції літератури Кресів, особливо після 1918 року, моделює різні літературні форми, високої художньої вартості твори, пересічні чи графоманські. А всі вони разом взяті ніби створюють одну збірну багатоаспектну автобіографію людей із Кресів, яка сконструйована з автобіографічних та документальних елементів, винесених з того світу» [7, с. 21].

Болеслав Гадачек пов'язує біографізм із регіональним методом дослідження творчості автора. Біографічні факти з'являються у нарації у формі спогадів, щоденників, відступів, пояснень. Анджей Кусьневич свій літературний матеріал черпає з власної біографії чи біографії своїх родичів або ж із записів учасників та свідків подій. Тут також варто згадати поняття так званого «автобіографічного пакту», який письменники «підписали» зі своїми героями та нараторами. Вони ніби разом створюють одну спільну біографію. Вони схожі між собою, їм однаково присутня внутрішня розірваність і пошуки власної ідентичності, ностальгія та спогади. А автобіографізм «виростає до переконання, що тільки завдяки йому стає можливим ретельне вираження правди про креси» [7, с. 15].

Реальний чи удаваний автобіографізм є виявом змін, які відбуваються у прозі ХХ століття, та виникає зі зневіри письменника охопити всі події сучасного світу у повністю вигаданих конструкціях. Помістивши власні переживання у події повісті, письменник тим самим поглиблює інформацію читача про психічний стан героїв, а також наближує переломні історичні моменти та зіставляє конфлікти, які при цьому виникають.

Словник літературних термінів подає таке визначення терміна «біографізм» — це «трактування літературного твору через ті чи інші елементи біографії їх авторів» [6, с. 46]. Згідно з цією концепцією творчість визначається через біографію письменника і його психологічні налаштування, а сам твір — це лише їх результат.

На сприйняття творів Кусьневича впливає ще й факт доступності у ХХІ-х роках інформації. Стали відомими широкому загалу читачів документи, які свідчать про те, що існують дві біографії письменника — створена ним самим у чисельних спогадах та справжня, яку відкривають документи, що опублікувала Й. Седлецька у своєму дослідженні [12]. Ми досліджуємо біографію письменника тільки тією мірою, в якій вона має вплив на його творчість, у автобіографічному сенсі. Наукова розвідка до-

слідниці, про яку ми згадували вище, переконує нас у потребі розрізнення реальної особи автора та присутнього у повістях його «внутрішнього автора». З іншого боку, ми схильні вважати, що літературний герой хоча і створений штучно та має фіктивні риси, все-таки є «результатом об'єктивізації та універсалізації екзистенційного досвіду особи, яка пише» [10, с. 63]. Аналізуючи повісті А. Кузьневича, мусимо звертати увагу на те, що одними з найважливіших проблем його письменства є розгубленість, зрада, запроданство, нестійкість, внутрішній неспокій, розчарування. Героями ж повістей стають зрадники, корупціонери, невизначені особи.

Анжей Кузьневич, без сумніву, є частиною не тільки польської історії літератури та історії ідей, а також одним із тих, хто художньо прочув і описав «гібридну ідентичність» особистості. Її ширше вивчення потребує додаткового компаративістського, трансквілізаційного підходу, оскільки тільки у такий спосіб стає можливий опис транскультурної ідентичності, покладеної в основу його творів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довжок Т. В. Пошуки ідентичності у прозі А. Кузьневича / Т. Довжок // Київські полоністичні студії. — Випуск XV. — К., 2010. — С. 287–300.
2. Жабоклицька Б. Міфічний образ Східної Галиції / Б. Жабоклицька // Наукові праці. — Випуск 46. — ЧДУ, 2006. — С. 74–77.
3. Сухомлинов О. Польсько-українське культурне пограниччя / О. Сухомлинов. — Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. — 192 с.
4. Błoński Jan. Kuśniewicz — pisarz osobliwy/ Jan Błoński // Mieszaniny. — Warszawa : Wydawnictwo Literackie, 2001. — 88 s.
5. Dąbrowski Mieczysław. Kresy w perspektywie krytyki postkolonialnej / Mieczysław Dąbrowski // Prace Filologiczne. — Warszawa : UW, 2008. — S. 91–110.
6. Głowiński Michał. Słownik terminów literackich / Michał Głowiński. — Wrocław–Warszawa–Kraków : Zakład Narodowy im Ossolińskich, 2002. — 716 s.
7. Hadaczek Bolesław. Kresy w literaturze polskiej / Bolesław Hadaczek. — Gorzów Wlkp: WOM, 1999. — 300 s.
8. Kuśniewicz Andrzej. Moja historia literatury / Andrzej Kuśniewicz. — Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. — 250 s.
9. Murza-Stankiewicz H. Jest coś narkotycznego w tym pisaniu / H. Murza-Stankiewicz // Wiadomości. — Wrocław, 1971. — № 48.
10. Nycz Ryszard. Sylwy współczesne problem konstrukcji tekstu / Ryszard Nycz. — Wrocław : PAN, 1984. — 154 s.
11. Ossowski St. Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny. Ziemia i naród / St. Ossowski // O ojczyźnie i narodzie. — Warszawa : PWN, 1984. — S. 15–57
12. Siedlecka Joanna. Kryptonim «Liryka» / Joanna Siedlecka. — Warszawa : Prószyński i S-ka, 2008. — 444 s.
13. Uliasz Stanisław. O literaturze Kresów i pograniczu kultur / Stanisław Uliasz. — Rzeszów : WUR, 2001. — 218 s.
14. Zaleski Marek. Formy pamięci / Marek Zaleski. — Warszawa : Słowo, 2004. — 241 s.